

У ГЛИБ ВІКІВ

Анатолій Адрюг

●

НОВІ ДАНІ ПРО АТРИБУЦІЮ ПЕРВІСНИХ РОЗПИСІВ XVII ст. ТРОЇЦЬКОГО СОБОРУ В ЧЕРНІГОВІ

Під час проведення реставраційних робіт у чернігівському Троїцькому соборі в 1970-х роках були відкриті раніше невідомі фрагменти первісних розписів першої половини дев'яностих років XVII ст. У Чернігові тоді працювала бригада художників-реставраторів під керівництвом В.Й. Бабюка. Дещо раніше нами проаналізовано та введено до наукового обігу нововідкриті розписи.¹ Але не всі відкриті композиції були достатньо атрибутовані. Метою цієї статті і є вирішення означеного завдання.

Йдеться про одноосібні зображення Іоанна Предтечі та великомучениці Тетяни. Вони розміщені на видних місцях всередині Троїцького собору симетрично відносно головних західних дверей і одразу привертають до себе увагу. При вході праворуч намальовано Іоанна Предтечу. Він зображений фронтально на повний зріст із розгорнутим сувоєм в опущеній до пояса лівій руці. На сувої напис: “Покайтесь, приблизилось царствие небесное” (Євангеліє від Матвія. 3,2.). Права рука з витягнутим вказівним пальцем піднята догори. Біля голови напис білими літерами на синьому тлі неба: “Иоанн Предтеча”. Такий іконографічний тип був поширений в українському образотворчому мистецтві того часу, зокрема в графіці. Головна увага художником приділена видовженому обличчю. Митець м'яко моделює його за допомогою світлотіні. Лише інколи він підкреслює чіткими тінями очі, заглиблення відстовбурчених вух і підборіддя. Варто зазначити, що після пізнішого тонування реставраторами ці деталі дещо втратились. Волосся на голові, невеликі вуса і, можливо, борода рудуваті. Верхній одяг зеленого кольору контрастує з кольором обличчя, виділяє його. Це враження підсилює білий круглий німб.

Ліворуч від західного входу зображена великомучениця Тетяна на повний зріст, яка правою рукою граціозно тримає меч. На вигляд їй приблизно 50 років. Ліва рука зупинена на грудях. Голова трохи повернута до лівого плеча, а тулуб прямо до глядача. Погляд широко відкритих очей спрямований у бік, протилежний повороту голови. Тому він здається напруженим і направленим прямо на глядача, під яким би кутом той не дивився б на зображення. Такий прийом був поширений у Західній Європі з часів Відродження. Біля голови зберігся напис червоними літерами на тлі неба: “С. Великомученица Татьяна”. Трохи вище він повторений білими літерами більшого розміру. Колористичне вирішення композиції складніше, ніж попередньої. Обличчя теж у центрі уваги художника. Білий круглий німб навколо голови обрамлений червоною смугою і слугує фоном для обличчя, модельованого м'якою світлотінню. До кольорової гами введено сусальне золото, яким викладена невелика корона на голові. Слід зауважити, що ці композиції після закінчення рес-

тавраційних робіт у такому вигляді публікуються вперше.

Зображення Іоанна Предтечі і великомучениці Тетяни в Троїцькому соборі близькі до ктиторських та епітафіальних портретів, які вивішувались на стінах храмів. Саме тому своєю масштабністю, композиційною побудовою та колоритом портрети нагадували стінописи. Зокрема, зображення великомучениці Тетяни ближче до портретів Феодосії Палій з дітьми 1686 р., Євдокії Журавко з дітьми 1697 р. пензля Івана Пасвського із Новгород-Сіверського та дружини Спиридона Ширая з доньками початку XVIII ст.² Їх зближує і загальна композиція із зупиненою на грудях рукою. Ці образи взяті художниками із реального життя. Але митець не заземлює їх, не опускає до буденності. Вони величні і поетичні. Жіночність і граціозність властиві зображенню великомучениці Тетяни, що перекується із іконами “великомучениць” із Миколаївської церкви Конотопа середини XVIII ст.

Чому ж у цих місцях інтер'єру чернігівського Троїцького собору було зображено саме Іоанна Предтечу та великомученицю Тетяну? Щоб відповісти на це питання,

треба згадати, що в таких місцях споруди часто малювались на стіні або вішалися портрети ктиторів храмів, тобто людей, які надавали кошти для його будівництва чи відбудови. Іноді портрети ктиторів розміщувались над їхніми похованнями. Наприклад, в Успенському соборі Єлецького монастиря в Чернігові над похованням генерального обозного В.К. Дуніна-Борковського висів його великий

портрет, написаний на дерев'яних дошках між 1702 і 1717 роками. Нині він зберігається у Чернігівському художньому музеї. Поряд з портретом знаходилась віршована епітафія, написана І. Максимовичем. Вважається, що автором цього твору був один із ченців якогось чернігівського монастиря.³ Портрет ктитора Троїцької церкви Густинського монастиря біля Прилук гетьмана Івана Самойловича був написаний на внутрішній стіні цього ж храму в кінці XVII ст.⁴

був написаний на внутрішній стіні цього ж храму в кінці XVII ст.⁴

Хто ж був ктитором чернігівського Троїцького собору? Про це свідчили написи першої половини дев'яностих років XVII ст., зафарбовані в 1805 р. Із західного боку центрального підбанника було написано: “Совершился року 1695 при державе великодержавных православных монархов государей царей и великих князей Иоанна Алексеевича и Петра Алексеевича всея великия и малья и белья России самодержцов, в патриаршестве же великого господина святейшего Адриана патриарха московского всея Руси, самодержашу престол архиепископии Черниговской ясне в Богу преосвященному Феодосию Углицкому, коштом ясновельможного его милости пана Иоанна Мазепы, гетмана войск их царского пресветлого величества запорожского, усердным же тщанием и трудолюбием всечестного отца игумена Лаврентия Крщоновича”. У нижній частині підбанника знаходився інший напис (частина його відкрита реставраторами): “Начат здатися коштом, ясне в Богу преосвященного Лазаря Барановича архиепископа Черниговского, Новгород-Северского соверши же ся коштом вышереченным”.⁵ Отже, починалось будівництво Троїцького собору коштом чернігівського архієпископа Л. Барановича, а завершилось коштами гетьмана І. Мазепи. У книзі Дмитра Туптала (Ростовського) “Руно орошенное”, яка вийшла друком в Чернігові 25 квітня 1696 р., висловлюється подяка І. Мазепі за добудову “немалым иждивением” мурованого Троїцького собору з Чернігові і пожертву до нього дорожчого кіоту.⁶ У публікаціях згадується документ 1709 р. про видатки і пожертви гетьмана І. Мазепи. В ньому зазначається, що на завершення будівництва і оздоблювальних робіт Троїцького собору в Чернігові було виділено 10 тисяч золотих.⁷ Мабуть, із цих же коштів облаштована велика срібна шата кіоту чудотворної ікони Іллінської Богоматері 1658 р., яку встановили в Троїцькому соборі в 1695 р. невдовзі після його освячення.⁸ Таким чином, наведені документальні дані засвідчують причетність І. Мазепи як ктитора до завершення будівництва і виконання оздоблювальних робіт у чернігівському Троїцькому соборі.

Із літературних джерел відомо, що святим патроном І. Мазепи був Іоанн Предтеча (Хреститель).⁹ Тому виглядає цілком вмотивованим розміщення зображення І. Предтечі на такому місці в Троїцькому соборі. У той час була звичною традиція малювати образи святих патронів визначних осіб. Наприклад, в іконостасі Преображенської церкви в Сорочинцях 1732 р. знаходяться ікони із зображенням тезоіменних святих гетьмана Данила Апостола та його дружини — пророка Даниїла та святої Уляни. Як відзначають дослідники, ікони популярних в Україні святих часто перетворювались на портрети замовників. До кінця XVIII ст. таких ікон-портретів писалося досить багато.¹⁰

Цілком можливо, подібне мало місце і в чернігівському Троїцькому соборі. Для перевірки такого припущення необхідно порівняти зображення І. Предтечі з Троїцького собору із словесними описами І. Мазепи та його вірогідними портретами. Спочатку наведемо деякі письмові свідчення сучасників — людей XVII-XVIII століть. Французький дипломат Де Ля Невіль у своїх “Записках про Московію” писав про І. Мазепу, яким він його бачив у 1689 р.: “Цей князь з обличчя негарний, але людина дуже освічена і прекрасно говорить латинською мовою”.¹¹ Інший французький дипломат Жан Балюз писав у листі наприкінці 1704 р.: “Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі і білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтаря”.¹² У невиданих паперах Вольтера знайдені такі свідчення анонімного автора, датовані 1708 р.: “Мазепа був вельми негарний на обличчя й виглядав приблизно так, як малюють у римській історії великого Манлія”.¹³ До того ж часу відносяться записи похідного камергера шведського короля Карла XII: “Це був чоловік... худий, середнього зросту, з зосередженим виразом обличчя та вусами, закрученими на польський лад”.¹⁴

Несподівано питання про зовнішність І. Мазепи вплигло в 1737 р. На іконі “Успіння” в Каменському монастирі було виявлено зображення осіб, які надавали допомогу цьому монастирю — П. Полуботка, гетьманів І. Мазепи та І. Скоропадського. Для з'ясування цього були викликані генеральний підскарбій

А. Маркович, генеральний суддя Забіла та генеральний осавул Лисенко. Вони встановили, що “при этом образе никто из написанных персон на гетьмана Скоропадского и изменника Мазепу, и полковника Полуботка нимало не похожи, ибо де гетьман Скоропадский был сух, а изменник Мазепа волосом рудяв, долголик и с бородою, а полковник Полуботок был дороден и волосом русяв”.¹⁵ Своєрідним підсумком наведених свідчень може бути опис зовнішності І. Мазепи, зроблений збирачем матеріалів з історії доби Петра І. Голіковим, який помер у 1801 р. Він збігається з іншими описами: “Трохи вищий середнього зросту, аскетичне обличчя, худий, із серйозним виразом та гордим, похмурим поглядом”.¹⁶ До цього слід додати, що обличчя І. Мазепи вродою не відзначалось, і вказати на такі ознаки — видовжене обличчя (“долголик”), рудуватість, можлива наявність бороди і вус.

Треба визнати вслід за іншими дослідниками, що автентичного портрета І. Мазепи (живописного чи графічного) до наших днів не збереглося. Але з-поміж відомих зображень можна виділити кілька таких, які найбільш близькі до наведених словесних описів. Перш за все необхідно назвати гравіровані зображення, вміщені на сторінках лейпцизького видання “Еуропейше Фама” в 1706, 1708, 1712 роках. Ці гравюри виконав ще за життя І. Мазепи німецький художник Мартін Бернінротг.¹⁷ Вони правили за зразок для пізніших зображень. На малюнку в літопису Самійла Величка 1720 р. І. Мазепа виглядає якраз “долголиком” і, мабуть, з невеликою бородою. Видовжене обличчя з вусами та бородою бачимо на портреті роботи невідомого художника, який відомий з пізнішої копії з оригіналу, що знаходився у палаці Сангушка в Підгірцях (Галичина). В.Л. Модзалевський вважав цей портрет найвірогіднішим зображенням гетьмана.¹⁸

Варто звернути увагу на портрет І. Мазепи, який потрапив у 1823 р. до шведської королівської портретної галереї у Грінголмі. Мабуть, вперше його опублікував у 1909 р. референт слов'янських літератур Нобелівського інституту при Шведській академії наук Альфред Єнсен. Весною 1909 р. він здійснив поїздку в Україну. Відвідав Київ, Полтаву і Чернігів. Особисто познайомився з І. Франком та М. Коцюбинським. А. Єнсен відомий як автор досліджень про С. Пушкіна, М. Лермонтова, перекладач творів Т. Шевченка і М. Коцюбинського. В Україні він вивчав історичні матеріали про часи Петра І і Карла XII. Дослідник писав про згаданий портрет із Грінголма, що на ньому зображений “чоловік середнього віку, з відстовбурченими вухами, маленькими рудуватими вусиками, цілком позбавлений привабливості. Гетьмана у нього можна впізнати по усяній діамантами булаві та вогненно-червоному плащі”. Автор вважає, що це зображення нагадує лицаря в латах із видання “Еуропейше Фама”.¹⁹ Тут важливо відзначити такі характерні деталі: відстовбурчені вуха, рудуватість, які властиві і зображенню І. Предтечі в чернігівському Троїцькому соборі. На думку відомого дослідника українського портрета П.О. Білецького, до грінголмського твору близький портрет І. Мазепи із Державного історичного музею в Москві, написаний на дошці в кінці XVII ст. У портретованих подібні обличчя і одяг. Вчений відзначив, що обидва твори відповідають загальноєвропейському стандарту XVII ст.²⁰

До цих зображень треба долучити ще одне, нещодавно опубліковане в журналі “Сіверянський літопис”. “В графічному аркуші Хрещення Христа” серед групи людей на березі автор публікації вбачає і постать І. Мазепи. Обличчя цієї людини віддалено нагадує обличчя І. Предтечі з Троїцького собору в Чернігові.²¹

Таким чином, ми з'ясували, що гетьман І. Мазепа був ктитором чернігівського Троїцького собору, він мав за небесного патрона святого Іоанна Предтечу (Хрестителя). Порівняння зображення обличчя І. Предтечі в Троїцькому соборі зі словесними та гаданими художніми портретами І. Мазепи дозволяє висловити таку думку. Дуже вірогідно, що в образі святого І. Предтечі зображений І. Мазепа. На час виконання розписів в 1690-1695 рр. гетьману було приблизно 50-55 років. Майже на такий вік виглядає і І. Предтеча в Троїцькому соборі. Якщо це так, то перед нами найраніше із відомих прижиттєвих зображень гетьмана. На користь такої думки свідчить і така обставина. Коли реставратори зняли верхній пізніший шар

фарби, то стало видно, що первісне зображення має численні втрати тиньку та живопису від навмисних пошкоджень. Як відомо, після подій 1708 р. всі зображення колишнього гетьмана були знищені, заховані чи затицьковані. Дуже схоже, що таке сталося і в Чернігові.

Чому ж навпроти зображення І. Предтечі в чернігівському Троїцькому соборі намальована великомучениця Тетяна? Може, і вона була тезоіменною святою конкретної особи? Ми вже згадували про такий випадок на прикладі іконостасу Преображенської церкви у Сорочинцях, де були встановлені в 1732 р. ікони тезоіменних святих гетьмана Данила Апостола та його дружини. Там також справа зображення тезоіменного святого гетьмана, а ліворуч — дружини. Подібне могло бути і в Чернігові першої половини дев'яностих років XVII ст.

Нещодавно опубліковано текст Синодика столичного в XVII ст. Крупицько-Батуринського монастиря. У розділі Синодика “Роды их милостей панов енераллов Войск Его царского пресветлого величества Запорозких” записано так: “Род его милости пана Иоанна Мазепы. Помяни господи души усопших раб своих Стефана, Евдокии, Варвары, Татьяны, Елены, младеницы Варвары, Иоанна”.²² Як зазначають дослідники, це єдиний відомий поминальний ряд роду І. Мазепи, який ще остаточно не розшифрований.²³ С.Павленко вважає, що в цьому списку згадано всіх найближчих родичів І. Мазепи, що померли від моровиці чи, вірогідніше, загинули під час нападу татар у 1674 р. Він висловив припущення, що Олена, згадана в Синодику, могла бути першою дружиною гетьмана. Малась на увазі Олена Загоровська, перший чоловік якої був володимирським суддею. С. Павленко також веде мову про Ганну Половець як дружину І. Мазепи. Вона була дочкою білоцерківського полковника Семена Половця. Перший її чоловік — полковник Самуїл Фридрикевич.²⁴ В.Л. Модзалевський також згадує в своїй праці “Малороссийский родословник” дочку Семена Половця як дружину І. Мазепи. Однак дослідник не наводить її імені й називає прізвище її першого чоловіка — Самуїл Фридрихович Козма. За даними В.Л. Модзалевського, дочка С. Половця стала дружиною І. Мазепи в 1668-1669 роках, а померла гетьманша в 1702 р.²⁵

Нам здається зовсім не випадковим збіг згадки імені Тетяни в поминальному ряду роду І. Мазепи в Синодику і зображення великомучениці Тетяни в чернігівському Троїцькому соборі. Навпроти персоніфікованого зображення І. Мазепи у вигляді святого І. Предтечі могло бути зображення його дружини у вигляді великомучениці Тетяни. Можливо, Тетяною звали дочку С. Половця (мабуть, не випадково В.Л. Модзалевський не називає її імені), а ім'я Ганна з'явилося в літературі помилково. Не можна виключати й того, що Тетяна — це християнське ім'я жінки. За підрахунками С. Павленка, дочка С. Половця була на 5-6 років старшою від І. Мазепи.²⁶ Згадувані зображення в чернігівському Троїцькому соборі не виключають такої можливості.

Отже, на основі всього викладеного можна зробити такий висновок. Цілком вірогідно, що зображення І. Предтечі і великомучениці Тетяни в чернігівському Троїцькому соборі містять портретні риси І. Мазепи та його дружини. У цьому випадку маємо найраніше з відомих прижиттєвих зображень гетьмана. Обидві ці композиції є чудовими зразками українського живопису XVII ст., створеними в Чернігові в 1690-1695 рр.

Джерела та література:

1. Адрюг А. Нововідкриті розписи XVII століття в Чернігові // Образотворче мистецтво. – 1984. – № 3. – С. 26-27. Адрюг А. Стінопис Троїцького собору в Чернігові // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992. – С. 135-138.
2. Репродукції цих творів у книзі: Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII-XVIII вв. – Л.: Искусство, 1981. – Лл. 62, 70, 94 на С. 71, 78, 104.
3. Адрюг А.К. Портрет В.А. Дуніна-Борковського — видатна пам'ятка українського портретного малярства // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2002. – Вип. 3. – С. 86-89.

- Адруг А.К. Портрет Василя Дуніна-Борковського. – Чернігів, 2005. – 32 с.
- 4.Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII-XVIII вв. – Л.: Искусство, 1981. – С. 68-69.
5. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 2. – С. 8-9.
- 6.Украинские книги кирилловской печати XVI-XVIII вв.: Каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР им. В.И. Ленина. –М.,1990. – Вып. 2, часть 2. – С. 31.
- 7.Пам'ятки України. – 1991. – № 6. – С. 21.
- 8.Адруг А., Арендар Г. Видатна пам'ятка золотарства // Сіверянський літопис. – 1999. – № 6. – С. 46-52.
- 9.Маслов С. Етюди з історії стародруків. I-VIII. – К., 1925. – С. 49.
10. Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII-XVIII вв. – Л.: Искусство, 1981. – С. 96.
11. Січинський В. Чужинці про Україну, – К.: Довіра, 1992. – С. 120.
12. Иван Мазепа. – К.: Веселка, 1992. – С. 76.
13. Там же. – С. 60.
14. Цит. за: Єнсен А. Мазепа: Історичні картини. – К.: Український письменник, 1992. – С. 89.
15. Цит. за: Жолтовський П.М. Український живопис XVII-XVIII ст.ст. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 225.
16. Єнсен А. Мазепа: Історичні картини. – К.: Український письменник, 1992. – С. 185.
17. Брицький П. Німецькі послы та мандрівники про Україну // Пам'ять століть. –1997. – № 1. – С. 113.
18. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. –К., 1912. – Т. 3. – Табл. між С. 288 і 289.
19. Єнсен А. Мазепа: Історичні картини. – К.: Український письменник, 1992. – С. 190.
20. Білецький П. Український портретний живопис XVII-XVIII ст.: Проблеми становлення і розвитку. – К.: Мистецтво, 1969. – С. 124.
- Згідно з останніми дослідженнями портрети із замку Грінгольм і Державного історичного музею в Москві зображають великого гетьмана литовського Казимира Павла Яна Сапеги (1637-1742). Див.: Ковалевська О. До питання атрибуції портретів І. Мазепа // Сіверянський літопис. – 2006. – № 1. – С. 106-107.
21. Ковалевська О. До питання про непомічене // Сіверянський літопис. – 2005. – № 4-5. – С. 70.
22. Синодик Крупицько-Батуринського монастиря / Підготовка до друку та вступні зауваги Ігоря Ситога // Сіверянський літопис. – 1997. – № 5. – С. 56.
23. Кривошея В. Синодик Крупицько-Батуринського монастиря як історичне джерело // Сіверянський літопис. – 1997. – № 5. –С. 66.
24. Павленко С. Міф про Мазепу. – Чернігів: Сіверянська думка, 1998. – С. 170-171.
25. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1912. – Т. 3. – С. 288.
26. Павленко С. Міф про Мазепу. – Чернігів: Сіверянська думка, 1998. – С. 171.

Сергій Павленко

ПІСЛЯМАЗЕПІНСЬКА ДОБА БАТУРИНА

1. СПРОБА ВІДНОВИТИ ГЕТЬМАНСЬКУ РЕЗИДЕНЦЮ

Батурин після поразки 1708 р. для багатьох гетьманців залишився в душі ностальгічним уособленням минулої слави, кращих часів. До 1727 р. у колишній гетьманській резиденції не залишилось жодного пристойного адміністративного приміщення, як не було й умов для утримання служб адміністрації щойно обраного гетьмана Данила Апостола, коли він вирішив порушити клопотання про переведення сюди резиденції з Глухова¹. Для цього якраз настав зручний момент: Олександр Меншиков, який отримав Батурин у володіння, опинився в опалі - його маєтності, майно були конфісковані.

Прохання до царя, написане у червні 1729 р. «за руками гетмана и старшины,